BARBORA ALBRECHTOVÁ

Přechylování jmen živočichů*

Derivation of opposite gender forms of animal names

The derivation of opposite gender forms in the case of animal names is a peripheral language phenomenon which is not covered by grammars in sufficient detail. Therefore, grammars sometimes contain simplified and inaccurate statements. This article describes occurrences of derived opposite gender forms of animal names in dictionaries and their usage. Some of the statements included in grammars are either disproved or further specified here. For example, this article proves the productivity of the frequently overlooked suffix *-ka* and points out the complexity of markedness of derived opposite gender forms. Although the article is primarily synchronic, it also deals with historical development where necessary.

Key words: animal names, derivation of gender opposite forms, markedness, word-formation

Klíčová slova: jména živočichů, přechylování, příznakovost, slovotvorba

Přechylování jmen živočichů stojí spíše na periferii jazykového systému. Pokud se píše či hovoří o zvířatech, bývá na prvním místě potřeba označit živočišný druh[1]. To, zda jde o samce nebo o samici, nemusí být pro mluvčí vždy podstatné. Dalším významným argumentem pro úvodní tvrzení je také to, že se v případě živočichů často užívají jiné způsoby vyjádření odlišnosti pohlaví. V mluvnicích, jejichž součástí je slovotvorba, i v publikacích zaměřených na slovotvorbu (viz seznam literatury) je tak přechylování pojmenování živočichů věnována spíše okrajová pozornost. Zřejmě proto někdy obsahují poněkud zjednodušená tvrzení o povaze přechylování tohoto typu jmen. Navíc, pokud je mi známo, poslední příspěvek, který se dané problematice věnuje systematicky, je z konce 70. let minulého století (Poštolková, 1977), a jak jeho název – *Sémantické kategorie samců, samic a mláďat v odborném vyjadřování zoologickém* – napovídá, není ani zde přechylování hlavním tématem. Cílem mého příspěvku je tedy popsat současné slovotvorné možnosti přechylování jmen živočichů a také zachytit výskyt těchto přechýlených podob.

* Příspěvek vznikl v rámci infrastrukturního projektu MŠMT *LINDAT/CLARIN – Jazyková výzkumná infrastruktura v České republice* (LM2010013).

[1] V laické komunikaci je užíváno častěji označení živočišných rodů, řádů a dalších nadřazených kategorií, namísto o gibbonovi bělolícém se tak bude hovořit pouze o gibbonovi (označení rodu), nebo se dokonce užije pouze výraz opice (označení infrařádu).

1 Jmenný rod

Gramatický rod může v jazyce vyjadřovat rod přirozený (biologický, tj. uplatňuje se jeho složka významová), u mnoha jmen má však pouze formální ráz. U některých pojmenování (zejména chovných) zvířat se sice gramatický rod řídí rodem přirozeným (např. kráva – býk), většinou jsou však tato pojmenování užívána jako tzv. jména vespolná neboli epikoina (MČ1; Cvrček, 2010). Jména vespolná „neoznačují sama o sobě určitý jev reálné skutečnosti (nebo jeho reálné odrazy ve vědomí), nýbrž třídu charakterizovanou vždy určitým kvalitativním znakem“ (MČ2, s. 34). Pod jedním pojmenováním mají tedy mluvčí na mysli jedince mužského i ženského pohlaví (samce i samice). Pokud se například řekne, že *černé kočky nosí smůlu*, mluví se o celém živočišném rodu (resp. o všech jeho jedincích, kteří mají černou barvu), mluvčí nerozlišují, jestli jim přes cestu přeběhl samec nebo samice. Podobně věta *ženy se bojí pavouků* předpokládá referenci slova *pavouk* k celému živočišnému řádu. V obdobných kontextech mohou stejně fungovat výrazy jako *vlk*, *jezevec*, *tygr*, *labrador*, *kapr*, *husa*, *včela* apod. Někdy se hovoří také o generickém užití pojmenování (o tzv. generickém maskulinu, femininu a neutru; Štícha, 2013). Jak se píše v *Akademické gramatice spisovné češtiny*, „[r]odová sémantika genericky užitých substantiv je oslabena“ a tyto výrazy „zůstávají nositeli rodu jen svou formou“ (Štícha, 2013, s. 297). Gramatický rod, který má každé substantivum, pak slouží pouze k jeho zařazení do deklinačního systému.

Mezi užitím maskulin, feminin a neuter u pojmenování živočichů je značný nepoměr. Podle MČ2 jsou pojmenování živočichů v souladu s bezpříznakovým charakterem mužského rodu většinou maskulina. Princip bezpříznakovosti však může narušovat zejména princip analogie (*tiplice*, *vosička* jsou rodu ženského stejně jako *moucha*, *blecha*). Převahu mužského rodu potvrzuje i sonda provedená ve slovníkové části *Internetové jazykové příručky* (IJP) a ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ).[2] Při vyhledávání jmen živočichů v obou zdrojích jsem brala v potaz pouze pojmenování obratlovců.[3] Ze slovníkové části IJP jsem vyexcerpovala celkem 601 hesel,[4] z čehož bylo 419 maskulin (69,7 %),

[2] Jde o celkový počet dohledaných jmen, frekvence jednotlivých jmen v úzu může být ovšem různá. Např. výraz *doga* má podle *Frekvenčního slovníku češtiny* více než čtyřikrát vyšší průměrnou redukovanou frekvenci oproti výrazu *dobrman*.

[3] Přechýlené podoby pojmenování vývojově nižších živočichů se ve slovnících nevyskytují a v korpusech budou doloženy zřejmě jen zřídka, protože pohlavní diference u těchto živočichů mluvčí obvykle nevnímají, srov. komentář ke grafu 1.

[4] Slovníková část IJP obsahuje mnohem více hesel, jež jsou pojmenováním živočichů (obratlovců), do uvedené statistiky jsem však nezapočítávala přechýlené podoby (*pávice*), názvy mláďat (*house*) a zdrobněliny (*kravička*), a to proto, že v SSČ lze nalézt všechny tyto podoby pod jedním slovníkovým heslem (princip hnízdování). Kromě jediné výjimky (*žežulka*) obsahuje slovníková část IJP všechna hesla uváděná v SSČ. Do uvedeného počtu je zařazeno i 27 výrazů, jež jsou v SSČ označeny jako příznakové. Je nutno podotknout, že IJP se stále rozšiřuje. Excerpce dat probíhala od 1. 12. do 15. 12. 2015.

175 feminin (29,1 %), pouze 3 neutra (0,5 %) a 4 jména v rodě kolísala (0,7 %). SSČ obsahuje 346 jmen obratlovců, přičemž 240 jmen jsou maskulina (69,4 %), 101 jmen feminina (29,2 %), 3 jména neutra (0,8 %) a 2 jména v rodě kolísají (0,6 %).

2 Způsoby vyjádření přirozeného rodu

Jsou ovšem i kontexty, ve kterých mají mluvčí potřebu pohlaví odlišovat. U pojmenování živočichů tak lze učinit třemi způsoby, a to analyticky (vznikají sdružená pojmenování), lexikálně (heteronymie) a slovotvorně (přechylování).[5]

Jak dokazuje Poštolková (1977), v odborných textech je nejčastěji využíván analytický způsob pojmenování. Odborníci mnohdy potřebují vyjádřit, zda text pojednává o samcích nebo samicích, v české zoologické soustavě termínů se však s přechýlenými podobami nepracuje. V případě hospodářských zvířat jsou často užívána heteronyma (viz níže), obvykle však autoři textů vytvářejí sdružená pojmenování, tedy spojení dvou či více slov, jejichž základem je obecné pojmenování kategorie, které je blíže specifikováno. Obecnou kategorií je v pojednávaném případě označení pohlaví: samec/samice (u menších živočichů sameček/samička) a to je specifikováno jménem živočišného druhu: *samec lišky*, *samice lva*, ale také např. *samec hrocha*. Zda tento model skutečně v odborných textech funguje, jsem ověřovala v učebnicích přírodopisu pro základní školy i gymnázia s doložkou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy.[6] Vedle bohatého pojmosloví pro hospodářská zvířata (uváděna jsou nejen heteronyma, ale i pojmy pro kastrované samce a chovné samice) jsou v učebnicích téměř důsledně užívána sdružená pojmenování, jen s několika málo výjimkami (např. *lvice*, *oslice*).

U heteronym má pojmenování pro samce a samici zcela odlišný základ, proto se mluví o lexikálním vyjádření rodu. Některá z těchto pojmenování jsou velmi stará, jejich kořeny sahají až do indoevropštiny. Dnes už žádná další heteronyma nevznikají (MČ2, s. 33). Nejčastěji se s heteronymií lze setkat u hospodářsky významných zvířat (*kráva – býk*, *slepice – kohout*).[7] Obvykle jde o dvojice slov, existuje však i tříčlenná řada heteronymních pojmenování (*kobyla/klisna – hře-*

[5] U osob se rozlišuje rod také syntakticky. U tzv. obourodých jmen (např. *nezbeda*, *mluvčí*) je vyjadřován rod zejména prostřednictvím kongruence (*roztomilá nezbeda*, *mluvčí zvýšil hlas*), v některých pádech se vyskytují též rozdíly ve flexi (dat./lok. sg. *tvému/tvém nezbedovi*, *tvé nezbedě*; gen. sg. *spolehlivého mluvčího*, *spolehlivé mluvčí* atd.).

[6] Černík, V. a kol. (2008): *Přírodopis 7*. Praha: SPN; Kvasničková, D. a kol. (2009): *Ekologický přírodopis 7*. Praha: Fortuna; Kvasničková, D. a kol. (2009): *Ekologický přírodopis 8*. Praha: Fortuna; Pelikánová I. a kol. (2015): *Přírodopis 7*. Plzeň: Fraus; Vaněčková, I. a kol. (2006): *Přírodopis 8*. Plzeň: Fraus.

[7] Hospodářská zvířata byla pro člověka vždy důležitá, vznikly tak i názvy pro kastrované samce (např. *vůl*, *kapoun*), pro chovné samice (*prasnice*, *bahnice*), ale i další pojmenování (např. *jalovice* pro mladou krávu před otelením).

bec). Nad těmito rodově rozlišenými dvojicemi (trojicemi) může stát jako třetí (příp. čtvrtý) člen souhrnné pojmenování, jež má povahu epikoina (*tur*, *kur*, *kůň*), roli souhrnného pojmenování však může zastávat také jeden z členů dvojice. U hospodářských zvířat to je většinou jméno samice, protože ta bývá v hospodářství pro člověka významnější (*koza*, *ovce*), u nehospodářských zvířat funguje jako epikoinum maskulinum (*jelen*, *pes*). Heteronyma také někdy mohou být jako obecné pojmenování kategorie složkou sdruženého pojmenování, např. *kráva buvola*, *tetřeví kohoutek* apod. (Poštolková, 1977, s. 209). Ve slovníkové části IJP (stejně jako v SSČ) jsem našla pouze osm dvojic heteronym a jednu trojici. Je tak patrné, že tato pojmenování tvoří ve zkoumaném souboru jen zlomek.

Způsob rozlišování rodu, na který se tento článek soustřeďuje, je přechylování. Soubor jmen živočichů, která mluvčí přechylují, má velmi neostré hranice. Zatímco některá přechýlená jména mluvčí vnímají jako naprosto běžná, nad některými se v textu možná pozastaví, a jiné doložené podoby pro ně mohou být dokonce kuriózní. Podle MČ2 (srov. též Poštolková, 1977, s. 209) se protiklad přirozeného rodu, který je možno vyjádřit též výše uvedenými způsoby, uplatňuje zejména u těch zvířat, k nimž má člověk bližší vztah. Graf 1 zachycuje počet přechýlených pojmenování doložených v Českém národním korpusu SYN u jednotlivých živočišných tříd. Je z něj patrné, že nejčastěji se přechylují jména savců a ptáků, tedy tříd živočichů, jejichž některé druhy člověk chová často doma a u nichž je diference biologického rodu obvykle patrná i vizuálně. Jména ostatních tříd obratlovců se v přechýlené podobě objevují jen zřídka. Konkrétní příklady přechýlených podob jsou obsaženy v následujících kapitolách. Přechýlená pojmenování označující v systému říše obecnější kategorie živočichů, jako např. *pták* (třída), *lichokopytník* (řád) apod., jsou spíše výsledkem jazykového humoru a hry.

Soubor přechýlených pojmenování není v čase zcela neměnný, spíše se rozšiřuje. Oberpfalcer (1933) zmiňuje přechýlené podoby jako *kura*, *páva*, *hřebice* nebo *hadice* (vše uvádí i *Příruční slovník jazyka českého* /PSJČ/, ovšem nutno zmínit, že lístkový katalog obsahuje jen několik málo dokladů). Mezi jména, jež nemají své rodové protějšky, však počítá například výrazy *jaguár*, *hroch*, *šimpanz* nebo *žirafa*. Dnes se přechýlené podoby uvedených přejatých jmen v úzu objevují, a to zejména proto, že od dob Oberpfalcerových tato jména ve slovní zásobě češtiny zdomácněla. Zato první uvedená čtveřice v žádném ze současných slovníků nefiguruje a úzus užívání těchto podob je omezený (např. *kura* jako nářeční výraz ve Slezsku /ČJA3/, *hadice* v jazykových vtipech). Jak je dále vidět, produktivních formantů, jimiž lze v současnosti přechýlit jména živočichů, není mnoho.[8] Dalším specifikem přechylování jmen živočichů je také frekventovanější výskyt tzv. zpětného (retrográdního) přechylování, tj. slovotvorného způsobu, při němž se od jmen ženského rodu odvozují jména rodu mužského.

Z důvodu okrajovosti tohoto způsobu vyjádření pohlaví u živočichů se nabízí otázka neutrálnosti/příznakovosti užití přechýlených podob jmen živočichů v textu. V *Akademické gramatice spisovné češtiny* se konstatuje, že se „[p]ředevším z důvodů vnitrojazykových užívají u některých skupin substantiv slovotvorně či lexikálně rodové protějšky spíše příležitostně“ a že „[p]řechýlené podoby těchto jmen jsou obvykle vnímány jako stylově a útvarově příznakové (náležející k prostředkům profesní mluvy)“ (Štícha, 2013, s. 298–299). Vedle skupin významově obecných substantiv (typu *host*, *potomek*) a charakterizačních substantiv (typu *lenoch*, *zbloudilec*) je zmíněna též skupina zoologických termínů neoznačujících historicky chovaná domácí zvířata. V mluvnici uvedená příkladová jména (*dobrmanka*, *vlčáčice*, *boxerka*, *leguánka* a *andulák*) určitě nesou jistý příznak minimálně z hlediska frekvence užívání. Domnívám se ovšem, že samotné tvrzení uvedené v mluvnici je příliš všeobecné a zjednodušující. V následujících kapitolách, v nichž budu věnovat pozornost jednotlivým formantům a jejich výskytu v úzu, se jej pokusím upřesnit.

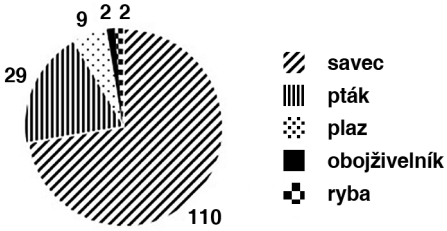

Graf 1 Počet přechýlených výrazů doložených v ČNK SYN u jednotlivých živočišných tříd[9]

3 Přechylovací formanty

Při přechylování lze odvozovat sufixací, tedy připojením sufixu k tvarotvornému základu, nebo resufixací, kdy je původní sufix odtržen a nahrazen novým sufixem.[10] Pokud je odvozovacím základem neodvozené jméno, odvozuje se vždy

[8] Poštolková (1977) ve svém článku upozorňuje na tzv. zdánlivě přechýlené podoby, s nimiž by mluvčí měli zacházet opatrně. Jde o jména odvozená sufixy, jež jsou totožné se sufixy přechylovacími, takto vzniklá pojmenování však neoznačují opačné pohlaví, nýbrž zcela odlišný živočišný druh (*kajman – kajmanka*). Pozoruhodný je výraz *ještěřice*. Zatímco ve slovnících je zaznamenán jako synonymum ke slovu *ještěrka*, v korpusu SYN je vedle toho doložen i význam ‚samice ještěra‘ (např. *ještěřice varana komodského*). I slovo *motýlice*, jež má primárně význam ‚druh vážky‘, se ve specifickém kontextu divadelní hry (Čapek, K.: Ze života hmyzu) objevuje jako označení samice motýla Iris.

[9] Konkurující si přechýlené podoby (např. *potkanice – potkanka*) jsou započítány pouze jednou.

[10] Některé publikace (MČ1, TSČ2) píší z pohledu slovotvorné analýzy o odvozování z plného a primárního kmene.

sufixací, pokud je základ již sám odvozený, tvoří se přechýlené výrazy sufixací nebo resufixací.

V případě odvozování feminin od maskulin staví většina zkoumaných odborných publikací do popředí formant *-ice*. Ačkoliv ještě u Oberpfalcera (1933) a v TSČ2 má formant *-ka* rovnocenné postavení, následující publikace jej buď zmiňují jen u okrajových případů (Šmilauer, 1971, píše, že se tento sufix někdy užívá u jmen ras /*ryzák – ryzka*/, PMČ uvádí jako ojedinělé přechýlení *daněl – danělka*[11]), nebo dokonce hovoří o monopolu sufixu *-ice* při přechylování jmen živočichů, sufix *-ka* tak zcela opomíjejí (Hauser, 1980; MČ1 a Čechová, 1996). V některých publikacích (Oberpfalcer, 1933; TSČ2; Šmilauer, 1971) se vyskytuje zmínka o sufixu *-yně*, který je brán vždy jako výjimečný (obvykle s příkladem *mezkyně*), a pouze Oberpfalcer (1933) uvádí též přechylování konverzí (např. *kura*, *čápa*). U zpětného přechylování je situace o něco méně přehledná. Autoři se shodují na tom, že jediným produktivním sufixem je *-ák*, pojednání o dalších vyčlenitelných formantech však nebývá vždy explicitní a jejich výčty v jednotlivých publikacích se liší (viz 3.2).

Pro podrobnější analýzu přechýlených pojmenování živočichů včetně zkoumání jejich výskytu jsem vedle již zmíněné slovníkové části IJP a SSČ využila korpus SYN a články několika českých zoologických zahrad zveřejněné na webu v roce 2015[12].

3.1 Tvoření feminin od maskulin

Doklady ze všech zmíněných zdrojů ukazují, že nejčastěji užívaným sufixem při přechylování jmen samic od jmen samců je sufix *-ice*. Zvláště na materiálu z korpusu je však vidět, že počet jmen přechýlených sufixem *-ka* příliš nezaostává (srov. graf 2)[13]. Jako skutečně ojedinělý se ukazuje výskyt pojmenování přechýlených konverzí či pomocí sufixu *-yně*.

---

[11] A to chybně. *Danělka* je deminutivní podoba k *daněla*, k tomuto přechýlenému výrazu blíže viz 3.1.

[12] Šlo o 85 článků Zoologické zahrady hl. města Prahy, 107 spíše kratších článků Zoologické a botanické zahrady města Plzně, 99 článků ZOO Dvůr Králové, 9 článků ze ZOO a zámku Zlín-Lešná, 66 článků ze Zoologické zahrady Olomouc – Svatý kopeček a 56 většinou kratších článků ze ZOO Brno. Ve všech případech byly texty čerpány z rubriky Novinky/Aktuality. Tyto texty vycházejí z odborného profesního prostředí zoologů, při pojmenování živočichů proto převažují sdružená pojmenování. (Vedle typu, který jsem popsala výše, např. *samec lenochoda tříprstého*, se často objevují sdružená pojmenování odkazující na rodinné vazby mezi zvířaty, např. *varaní matka*, protože jde často o texty informující o narození nového mláděte.)

Texty jsou však určeny široké veřejnosti, a jejich funkce proto nemusí být pouze informační (tak jako se očekává u textů odborných), ale také propagační, texty tak někdy získávají popularizační či publicistický charakter (viditelné rozdíly jsou ve zpracování jednotlivých webů a autorském stylu příspěvků, jež mají v rámci jedné zoologické zahrady obvykle jednotný charakter). I v expresivněji laděných článcích ovšem převažuje analytický způsob pojmenování (*pandí kluci, slečna mravenečníková* apod.).

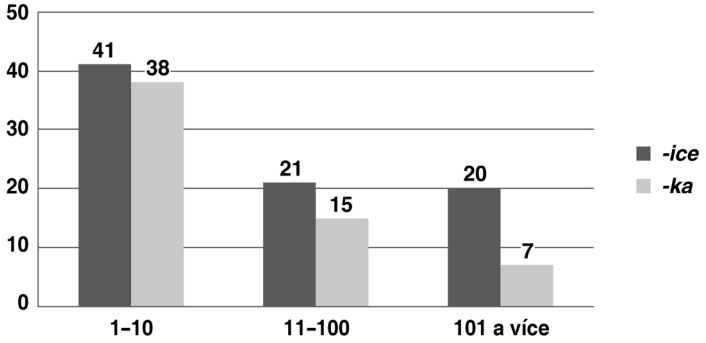

Graf 2 Počet pojmenování přechýlených sufixy *-ice* a *-ka* v korpusu SYN v daných rozpětích

Ačkoli sufix *-ice* není monopolní, jde o sufix nejfrekventovanější. Nejčastěji se jím feminina odvozují od tvarotvorného základu (sufixací), vedle 51 takto odvozených jmen (*vlčice*, *hrošice*, *čápice*) je jen 9 jmen odvozených resufixací (*kamzice*, *nosorožice*, *křečice*). Pokud jsou přechýlená jména odvozená resufixací, nahrazuje sufix *-ice* nejčastěji maskulinní sufix *-ík* (což je obvyklé i u jmen osob), dále může stát na místě maskulinních sufixů *-ek* a *-ec*. V jednom případě si sufixace s resufixací konkurují, konkrétně jde o přechýlené podoby jména *králík*. Frekventovanější je *králice* s 23 výskyty v korpusu SYN, doložená je však i podoba odvozená sufixací – *králičice* (9 výskytů). Při odvozování tímto sufixem dochází často k hláskovým změnám, a to měkčení koncových souhlásek (*jaguářice*), krácení vokálů (*tučňačka*) či vypouštění *-e-* (*syslice*).

V IJP je sufix *-ice* při odvozování samičích jmen převažující, objevuje se přibližně ve dvou třetinách případů. V SSČ, jenž neobsahuje mnoho přechýlených podob pojmenování zvířat, se vyskytuje jako sufix jediný (*lvice*, *oslice*, *psice*, *slonice*, *tygřice*, *vlčice*). Jak lze vidět v již zmíněném grafu 2, v korpusu SYN je 41 přechýlených feminin odvozených sufixem *-ice*, jež jsou zachycena jen ojediněle (*pelikánice*, *buldočice*, *netopýřice*, *sobice*, *bizonice*)[14], z nichž se některá objevují jako hapax legomena (*ježice*, *ratlice*, *mrožice*). Počet výskytů od 11 do 100 má 21 přechýlených pojmenování (*buvolice*, *delfínice*, *zubřice*, *pudlice*, *pštrosice*) a 20 pojmenování má přes 100 výskytů (*losice*, *orlice*, *vlčice*[15], *medvědice*, *slonice*). V rámci korpusu SYN se tato jména vyskytují nejčastěji

[13] Započítávána byla pouze pojmenování živočichů v zoologickém významu. Do grafu se tak nepromítla pojmenování zvířat, jež jsou postavami pohádek a bajek, přenesená pojmenování, jména zvířat, jež fungují jako symboly, přirovnání apod.

[14] Pojmenování uvedená v závorkách jsou seřazena podle počtu výskytů vzestupně, stejně jako v odstavcích věnovaných dalším sufixům.

[15] *Vlčice* může být přechýlenou podobou k samci *vlka* nebo *vlčáka*. Podobně *jezevčice* může být samicí *jezevce* i *jezevčíka*.

v tisku, což je ovšem velmi pravděpodobně dáno složením tohoto korpusu, v němž publicistické texty výrazně převažují. Zajímavějším zjištěním však je, že na rozdíl od jmen odvozených jinými formanty se sufix *-ice* objevuje často i v odborných textech (nejvíce dokladů v odborných textech mají pojmenování *lvice*, *medvědice* a *slonice*). Toto zjištění podporuje též sonda provedená v článcích z webů zoologických zahrad, v nichž se běžně užívá uvedených přechýlených podob. Vedle nich jsem v těchto článcích nalezla výrazy *levhartice*, *tygřice*, *šimpanzice*, *velbloudice* a *vlčice*. Je tak zřejmé, že tvrzení o příznakovosti přechýlených podob zoologických termínů, resp. pojmenování nedomestikovaných živočichů (viz závěrečný odstavec kap. 2), je problematické. Potvrzují to jak doklady ze SSČ, v němž není u uvedených výrazů zaznačen žádný příznak[16], tak reálné užívání těchto přechýlených podob v úzu, kde se s nimi lze setkat i v odborných textech. Je však nutno podotknout, že vedle přechýlených podob neutrálních a v úzu hojně doložených se vyskytují i podoby příznakové. Příznakovost může být spojena právě s frekvencí výskytu (př. řídce doložených přechýlených výrazů viz výše). Mnoho výskytů pojmenování nese pragmatický příznak, jde zejména o pojmenování zvířat vystupujících v pohádkách či bajkách (*zaječice*, *supice*), přenesená pojmenování (*jaguářice*, *lvice*) či pojmenování užitá v přirovnáních (*medvědice*, *pávice*).

Sufixem *-ka* se sice odvozuje menší množství přechýlených podob jmen živočichů, nelze jej však rozhodně opomíjet. Tento sufix se také výrazně častěji připíná k celému tvarotvornému základu (*muflonka*, *orangutanka*, *teriérka*), resufixací jsou odvozena jen pojmenování *ryzka* a *hnědka*, která navíc nejsou zoologickými termíny. Při odvozování sufixem *-ka* nedochází k hláskovým změnám příliš často, zaznamenala jsem souběžné měkčení koncové souhlásky a krácení vokálu (*rosomačka*, *vrabčačka*).

Sufix *-ka* se připíná k maskulinům končícím na *-an*, kde si někdy konkuruje se sufixem *-ice*[17]. To je případ výrazů *orangutanice* (25 výskytů) – *orangutanka* (76 v.), *lachtanice* (32 v.) – *lachtanka* (25 v.), *klokanice* (86 v.) – *klokanka* (6 v.)[18] a *potkanice* (6 v.) – *potkanka* (11 v.). Je běžným přechylovacím sufixem u plemen psů (nad 100 výskytů v korpusu SYN mají *labradorka*, *kokršpanělka*, *kníračka* a *boxerka*[19]). Jednak to může být dáno podobou hyperonyma *fena/fenka*, které může fungovat jako slovotvorný vzorec, jednak může hrát roli to, že názvy psích ras jsou většinou výrazy přejaté. Stojí jistě za povšimnutí, že mnoho z nich bylo

[16] IJP funkční kvalifikátory systematicky neužívá.

[17] Oba sufixy si konkurují i u jinak zakončených pojmenování, např. *mývalice* (7 v.) – *mývalka* (5 v.), *tapířice* (21 v.) – *tapírka* (5 v.) ad.

[18] Výraz se sufixem *-ka* (*klokanka*) se častěji objevuje v odlišných významech: ‚dětské nosítko' nebo také ‚mikina s kapsou'.

[19] Lemma *boxerka* má v korpusu SYN 1 156 výskytů, vedle významu ‚fena boxera' jsou doloženy významy ‚boxující žena', ‚rukavice určené na box' a ‚pánské spodní prádlo'.

přejato poměrně nedávno (Kott, 1878–1893, zachycuje pouze 3 výrazy pro označení psí rasy). Některá pojmenování samic psů jsou doložena v neologické databázi Neomat (např. *rotvajlerka*). Přechylování sufixem *-ice* je v případě psích ras řidší (*jezevčice*). Častěji se se sufixem *-ka* setkáváme také v přechýlených názvech druhů opic (*orangutanka*, *lemurka*, *gibbonka*). Některé další doklady se sufixem *-ka* pocházejí z myslivecké mluvy (*muflonka*, *zaječka*[20]).

V IJP tvoří jména samic odvozená sufixem *-ka* asi třetinu přechýlených pojmenování, v SSČ není žádné jméno samice přechýlené sufixem *-ka* doloženo. V korpusu SYN je 38 pojmenování objevujících se řídce (*leguánka*, *čuvačka*, *pískomilka*, *kočkodanka*, *potkanka*), včetně hapax legomen (*ocelotka*, *amazoňanka*, *varanka*), 15 pojmenování s počtem výskytů od 10 do 100 (*bernardýnka*, *pitbulka*, *lachtanka*, *zaječka*, *orangutanka*) a 7 pojmenování s více než 100 výskyty (kromě výše uvedených plemen psů též *muflonka*, *hnědka* a *ryzka*). Jména přechýlená sufixem *-ka* také převažují v publicistice, ale téměř se neobjevují v odborných textech, jak bylo již výše řečeno. Ani v článcích zoologických zahrad není jejich výskyt obvyklý, nalezla jsem jedinou podobu *orangutanka*. Nabízí se tak otázka, zda mohou být jména přechýlená příponou *-ka* alespoň v jistých kontextech považována za neutrální. Domnívám se, že jako neutrální je možno vnímat především přechýlená jména samic psů různých plemen, jež zachycují bez příznaku i některé slovníky (NASCS nebo SSJČ). V případech, kdy jde o pojmenování relativně nová, jež nejsou v úzu ještě příliš frekventovaná, mohou nést příznak frekvenční i časový. Zajímavé je srovnání pojmenování zvířat přechýlených příponami *-ice* a *-ka*, jež mají jiný než zoologický význam. Zatímco pojmenování s příponou *-ice* jsou běžně doložena i s pragmatickým příznakem, pojmenování přechýlená příponou *-ka* se v přenesených či expresivních významech objevují poměrně zřídka (např. *tučňačka*, *leguánka* jako beletristické postavy). Tato skutečnost spolu s častějším výskytem této přípony u nověji přejatých výrazů by mohla svědčit o tom, že se přechylovací přípona *-ka* u živočichů, resp. u některých skupin živočichů prosazuje nově.

Další způsoby tvoření pojmenování samic od jmen samců dnes nejsou produktivní. V odborných publikacích občas zmiňovaný sufix *-yně* se dnes objevuje jen v řídce užívaném výrazu *mezkyně* (pouze 2 výskyty v korpusu SYN). Starší přechylování konverzí, jež uvádí Oberpfalcer (viz kap. 3), se zachovalo především ve výrazu *daněla*. Tato přechýlená podoba ke slovu *daněk*, kterou lze slyšet zejména v myslivecké mluvě, si zaslouží bližší vysvětlení. Pojmenování *daněk* bylo do češtiny přejato z některého západního jazyka v 16. století. Již nejstarší doklady mají podobu *daněl*, příp. *daňhel*, jméno se totiž hned po přejetí přichýlilo k podobě vlastního jména Daniel. Od podoby *daněl* vznikla konverzí také přechýlená podoba *daněla*. Jméno pro samce později získalo jinou

[20] *Zaječka* nemusí být odvozena od slova *zajíc*, ale od mysliveckého výrazu *zaječák*.

podobu, podle domáckého tvaru jména Daniel, tj. Daněk, se začalo i zvířeti říkat *daněk*, původní přechýlená podoba *daněla* ovšem zůstala (Rejzek, 2015, s. 132; Machek, 1968, s. 110).

3.2 Tvoření maskulin od feminin

Jediným produktivním formantem při zpětném přechylování jmen živočichů, tedy při odvozování jmen samců od jmen samic, je sufix *-ák*. Nejobvyklejším slovotvorným postupem je sufixace (*myšák*, *labuťák*, *krysák*). Pokud pojmenování vzniklo resufixací, stojí sufix *-ák* na místě sufixu *-ka* (*lišák*). Jedinou hláskovou změnou, ke které v případě odvozování sufixem *-ák* dochází, je měkčení koncové souhlásky tvarotvorného základu (*opičák*, *lasičák*[21]).

Jména přechýlená sufixem *-ák* se objevují v IJP i v SSČ (zde konkrétně *lišák*, *opičák*, a to ve významu ‚samec lišky', ‚samec opice', oba výrazy uvedeny bez příznaku). V korpusu SYN lze dohledat 27 takto utvořených jmen, z toho 15 je doloženo řídce (*zebřák*, *veverák*, *korelák*, *činčilák*, *ropušák*; jako hapax legomena *ondatrák*, *sovák*, *krajťák*), 8 s počtem výskytů od 10 do 100 (*gorilák*, *andulák*, *žirafák*, *žabák*, *želvák*) a pouze 4 mají hojnější výskyt (*myšák*, *lišák*, *labuťák*, *opičák*). Stejně jako v případě odvozování pomocí sufixu *-ka* se ani tato jména příliš nevyskytují v odborných textech, naopak velmi často nesou pragmatický příznak (např. *lišák*, *krysák*, *žirafák*, *želvák*)[22]. Takto přechýlená pojmenování se nenacházejí ani ve vybraných textech zoologických zahrad. Pojmenování přechýlená sufixem *-ák* jsou tedy častěji než předchozí užívána jako příznaková, ačkoliv některá jsou ve slovnících uváděna bez příznaku a některá jsou též v korpusu SYN doložena i v bezpříznakovém užití.

V českém jazyce existují i další pojmenování samců odvozená od jmen samic. Odborné publikace s těmito jmény nakládají různě, obvykle uvádějí jen některé sufixy, vedle nichž vyjmenovávají další jména vytvořená zpětným přechylováním. Oberpfalcer (1933) rozlišoval vedle sufixu *-ák* také sufix *-úr* a staré přechýlení pomocí sufixu *-ero-* (srov. Rejzkův výklad u hesla *kocour*, 2015, s. 312). V TSČ2 se zmiňuje sufix *-ek* (*veverek*) a upozorňuje se, že výrazy *vran*, *srnec*, *houser* a *kačer* jsou též odvozené od ženských základových jmen. Šmilauer (1971) píše, že maskulina tvoříme přechylováním z feminin pomocí sufixů *-er* a *-ec* (*srnec*). MČ1 uvádí též příponu *-er* a jako další jméno vytvořené opačným přechylováním výraz *srnec* (příponu *-ec* explicitně nejmenuje), ovšem v MČ2 v pojednání o rodu je též zmíněn výraz *kozel*. PMČ jako příklady ojedinělého

[21] V případě výrazu *lasičák* jde o měkčení koncové hlásky, pouze pokud byl odvozen od podoby *lasice*. Možné je však i odvození resufixací od deminutiva *lasička*.

[22] Tato přechýlená pojmenování velmi často označují postavy pohádek a bajek, ale užívají se i jako přenesená pojmenování, např. z 2 315 výskytů přechýlené podoby *lišák* je pouze 102 použito v zoologickém významu, u *krysáka* jsou to pouhé 2 doklady ze 123 výskytů.

tvoření jiného představuje jména *houser*, *kačer*, *kozel* a *srnec*. V mluvnici M. Čechové (1996) jsou jako příklady pojmenování odvozených neproduktivními formanty jmenovány tytéž výrazy: *-ec* (*srnec*), *-er* (*houser*) a *-el* (*kozel*).

Ze synchronního hlediska by bylo možno vyčlenit u každého ze jmenovaných výrazů odvozovací formant (s výjimkou výrazu *vran*), nemyslím si však, že jde o dobré příklady např. do školských rozborů, protože diachronně se jedná o značně různorodou skupinu, a to z hlediska doby přijetí do slovní zásoby a zřejmě i z hlediska původu formantů. Třeba v případě pojmenování samce kočky, jež zmiňuje jako příklad zpětného přechylování jediný Oberpfalcer, z diachronního pohledu o zpětné přechylování vůbec nejde, protože podoby *kočka* i *kocour* byly utvořeny paralelně ze staročeského slova *kot* (Rejzek, 2015, s. 312–313).

Pokud se zaměřím na původ formantů, jsou zajímavé též výrazy *kozel*, *srnec* a *veverek*. V případě výrazu *kozel* je v Machkově etymologickém slovníku (který se podobou *kozel* zabývá jako jediný z etymologických slovníků) konstatováno, že měl derivát **koz-ьlъ* původně význam ‚kozí mládě'. Je však nutno poznamenat, že tento výklad je později zpochybněn poznámkou, že přípona *-ьlъ* přechyluje k maskulinu, přičemž se poukazuje na analogii s latinskými výrazy *capreolus – caprea* (Machek, 1968, s. 286). Malá pozornost je věnována derivátu *srnec*. Etymologické slovníky pouze konstatují, že je odvozen od slova *srna*. Výraz *srnec* ovšem uvádí ve svém slovníku Jungmann (1890, IV., s. 268) jako deminutivum od zastaralého slova *srn*, jež zavedl do českého názvosloví J. S. Presl jakožto podobu základní, avšak nesprávnou (Presl ve své snaze užívat základní podoby živočichů často vytvářel podoby pseudozákladní, nepůvodní a neužívané; viz Havlová, 1992). Sufix *-ec* skutečně dříve zastával funkci formantu deminutivního a uplatňoval se mimo jiné jako odvozovací sufix u některých mláďat (např. *hřebec*), je tedy možné, že tomu tak bylo i v tomto případě a podoba zdrobnělá později začala fungovat jako označení dospělého samce. Podobně lze uvažovat i o původu derivátu *veverek*, který zaznamenávají jen některé slovníky (SSJČ vedle výrazů *veverák* a *vever*, dále PSJČ nebo Kott /1884/). Toto slovo mohlo být dle mého názoru odvozeno dnes běžným deminutivním sufixem *-ek* od podoby *vever*, kterou zavedl do českého názvosloví též J. S. Presl.

Pokud by byly výše uvedené deriváty skutečně původem deminutiva, resp. výrazy označující malé či nedospělé jedince (opírám se v tomto případě jen o informace dostupné ve slovnících, podrobný diachronní rozbor přesahuje rámec tohoto primárně synchronně zaměřeného článku), jediným formantem, jenž zastával přechylovací funkci,[23] by byl starobylý, dnes již neproduktivní

[23] Tvrzení, že slovo *vran* je odvozeno od základového ženského jména, se nezdá být pravdivé. Rejzek (2015, s. 788) u hesla *vrána* uvádí, že již v praslovanštině vedle sebe existovaly maskulinní výraz **vorn* ‚havran' a jeho ženský protějšek **vorna* ‚vrána', Machek (1968, s. 698) uvádí explicitněji, že podoba **vorna* byla odvozena z **vorn*.

sufix *-er* u výrazu *houser* (původní přechýlení *husa – houser* se stalo slovotvorným vzorcem pro novější pojmenování onomatopoického původu *kačena – kačer* /Rejzek, 2015/). Etymologické slovníky (Rejzek, 2015; Machek, 1968) přitom poukazují na jeho cizí původ analogií s latinským výrazem *ānser* (srov. Machkův výklad derivátu *kozel*).

4 Závěr

Ačkoliv mluvčí dokážou potenciálně přechýlit mnohá jména živočichů, v korpusu SYN je ze všech pojmenování obratlovců doložena i v přechýlené podobě jen čtvrtina, v úzu se však přechýlených výrazů pravidelně používá ještě mnohem méně. V jazyce se rozeznávají názvy samců od samic, pokud jsou mezi pohlavími zřetelné diference, popřípadě pokud je rozdíl mezi pohlavími pro člověka významný, proto se nejčastěji přechylují jména savců a ptáků, u živočišných druhů ostatních tříd jsou přechýlená jména výjimečná.

Přestože je přechylování jmen živočichů spíše jev okrajový, zkoumaný materiál dokazuje, že jako nepříznakové nefungují pouze přechýlené podoby historicky domestikovaných živočichů, ale také některých exotických zvířat a nověji chovaných zvířat. Jejich příznakovost/neutralita záleží na frekvenci jejich výskytu a také na tom, kdy se jich začalo užívat. Mnohá přechýlená jména živočichů se vyskytují hojně v publicistických textech, odkud se mohou dostávat do povědomí mluvčích.

Dále doklady ze slovníků i korpusu SYN jasně ukazují, že se při tvoření ženských jmen od mužských uplatňuje vedle sufixu *-ice* (který je ovšem frekventovanější) také sufix *-ka*. Tímto sufixem se běžně přechylují například pojmenování plemen psů. Oba sufixy si u některých jmen konkurují. Jako neproduktivní a dnes jen velice výjimečně užívané lze označit přechylování konverzí a pomocí sufixu *-yně*. V případě odvozování mužských jmen od ženských (tzv. zpětného přechylování) je jediným produktivním sufixem *-ák*. U ostatních vyčlenitelných formantů, objevujících se pouze u jednotlivých jmen, se ukazuje, že zřejmě nemusí být vždy původem přechylovací.*

LITERATURA

CVRČEK, V. a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a mluví*. Praha: Karolinum.

ČECHOVÁ, M. (1996): *Čeština: řeč a jazyk*. Praha: ISV.

ČERMÁK, F. – KŘEN, M. (eds.) (2004): *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Český národní korpus – SYN, verze 3 (2010–2014) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 2015-12-15. <http://www.korpus.cz>.

* Děkuji oběma anonymním recenzentům za velmi podnětné připomínky.

ČJA3: BALHAR, J. a kol. (1999): *Český jazykový atlas 3*. Praha: Academia.
Databáze excerpčního materiálu Neomat (verze 3.0) (2015) [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 2015-12-15. <http://neologismy.cz>.
HAUSER, P. (1980): *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
HAVLOVÁ, E. (1992): Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie. *Naše řeč*, 75, s. 205–211.
HAVRÁNEK, J. – JEDLIČKA, A. (1960): *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
IJP: *Internetová jazyková příručka* (2008–2016) [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 2016-07-31. <http://prirucka.ujc.cas.cz>.
JUNGMANN, J. (1890): *Slovník česko-německý IV. S–U*. Praha: Academia.
KOTT, F. Š. (1878–1893): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický.* Praha: J. Kolář a F. Štěpán.
MACHEK, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
MČ1: PETR, J. (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.
MČ2: PETR, J. (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
NASCS: *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
OBERPFALCER, F. (1933): *Rod jmen v češtině*. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy.
PMČ: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (2001): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
POŠTOLKOVÁ, B. (1977): Sémantické kategorie samců, samic a mláďat v odborném vyjadřování zoologickém. *Naše řeč*, 60, s. 206–210.
PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství / SPN.
REJZEK, J. (2015): *Český etymologický slovník*. 3. vyd. (2. přeprac. a rozšíř.). Praha: Leda.
SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003). 3., opr. vyd. Praha: Academia.
SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého I–IV* (1960–1971). Praha: Nakladatelství ČSAV – Academia.
ŠMILAUER, V. (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
ŠTÍCHA, F. a kol. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
TSČ2: DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAŘ, J. (1967): *Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 4, 118 51 Praha 1
albrechtova@ujc.cas.cz